

واحد تهران

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته تاریخ تشیع

عنوان :

بررسی آراء و افکار سیاسی علمای شیعه دوره ناصری

استاد راهنما :

دکتر گلناز سعیدی

استاد مشاور :

دکتر محمدصادق غلام جمشیدی

پژوهشگر :

قنبر محمدنژاد

شهریور ۱۳۹۰

واحد تهران

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته تاریخ تشیع

عنوان :

بررسی آراء و افکار سیاسی علمای شیعه دوره ناصری

استاد راهنما :

دکتر گلناز سعیدی

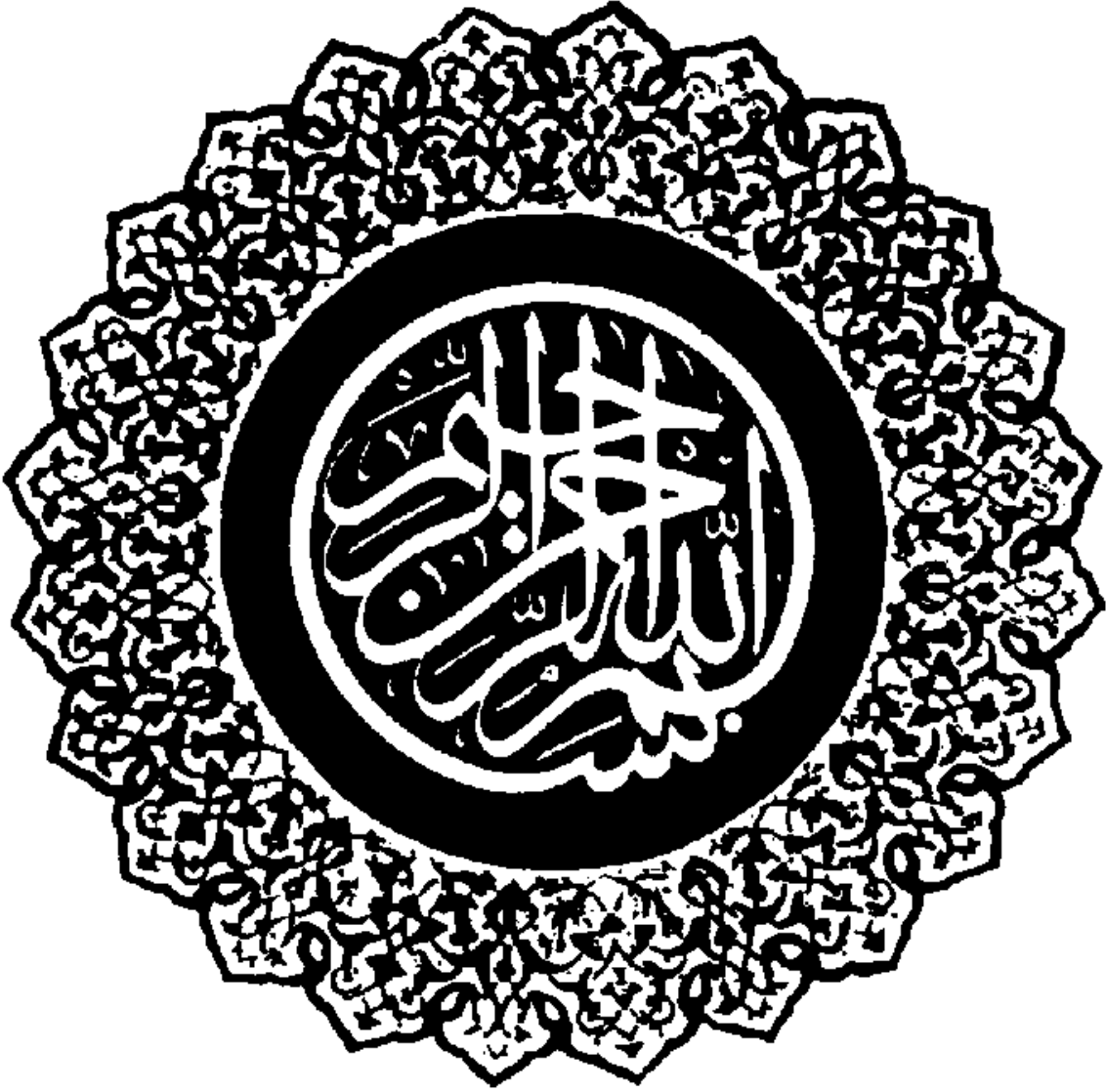
استاد مشاور :

دکتر غلام محمد صادق جمشیدی راد

پژوهشگر :

قنبر محمد نژاد

شهریور ۱۳۹۰

تقدیم به:

به تمام علما و شهدایی که برای ترویج فرهنگ ناب شیعه علوی تلاش نموده اند

و

پدر و مادر عزیزم: که تنها عظمت یاری آنها توان پاهایم، انگیزه کارهایم و

دلخوشی راهم بوده

و اینک ثمره ی دسترنج آنهاست که در وجودم متبلور است.

همسر عزیزم:

گرمای کلامش گرمابخش جانم و همراهیش تنها نیاز بودنم است.

سپا سنامه

از استاد محترم، سرکارخانم دکتر گلناز سعیدی که راهنمایی ایشان بسیار مدبرانه، دلسوزانه و استادانه و بسیار راهگشا بود و می دانم تقدیر من در حد زحمات ایشان نیست و نخواهد بود.

همچنین از جناب آقای دکتر محمد صادق غلام جمشیدی، استاد مشاور پایان نامه، به جهت راهنمایی های ارزنده، دلسوزانه شان در حین انجام تحقیقم، تشکر ویژه دارم.

و نیز از جناب آقای دکتر هوشنگ خسرو بیگی، در سمت استاد مدعو، که زحمت مطالعه پروژه را به عهده گرفتند، بسیار سپاسگزارم.

واحد تهران

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته تاریخ تشیع

عنوان :

بررسی آراء و افکار سیاسی علمای شیعه دوره ناصری

استاد راهنما :

دکتر گلناز سعیدی

استاد مشاور :

دکتر غلام محمد صادق جمشیدی راد

پژوهشگر :

قنبر محمد نژاد

شهریور ۱۳۹۰

Tehran Unit

College of Theology cognitive

M.A thesis for the degree of Funeral History

Title :

Survey votes Shiite clerics in political thinking of
Nasere

Supervisor:

Saiedi Gholnaz (PH.D)

Advisor:

Jamshidi Rad Ghulam Mohammad Sadegh (PH.D)

By:

Qhanbr mohmmad nzhad

Summer 2011

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
فصل اول: کلیات تحقیق	
۳	۱-۱- مقدمه
۳	۱-۲- بیان مسئله
۵	۱-۳- هدف تحقیق
۵	۱-۴- روش تحقیق
۵	۱-۵- پرسش های تحقیق
۵	۱-۶- فرضیات تحقیق
۶	۱-۷- پیشینه موضوع
۷	۱-۸- بررسی منابع
فصل دوم: ویژگی های شخصیتی ناصرالدین شاه	
۱۲	۲-۱- کلیات
۱۳	۲-۲- شمای کلی زندگی و حکومت ناصرالدین شاه قاجار
۱۶	۲-۳- ویژگی های شخصیتی حکومت ناصرالدین شاه
۲۶	۲-۴- پیامد ورود تلگراف به ایران و تاثیر آن در افکار عمومی (دوره ناصری)
۲۷	۲-۵- آغاز پدیده روطن فکری در قالب اصلاحات عصر قاجار
۳۰	۲-۶- اصلاح طلبان دوره ناصری
۳۰	۲-۶-۱- عباس میرزا

۳۱	۲-۶-۲- قائم مقام فراهانی
۳۳	۲-۶-۳- میرزا تقی خان امیرکبیر
۳۸	۲-۶-۴- میرزا حسین خان سپهسالار
۴۱	۲-۶-۵- میرزا ملکم خان
۴۵	۲-۶-۶- طالبوف
۴۶	۲-۶-۷- آخوندزاده
۴۸	۲-۷-۷- بررسی تاثیر سیاسی واجتماعی جرائد و نشریات دوره ناصری
۴۸	۲-۷-۱- کاغذ اخبار
۴۸	۲-۷-۲- وقایع اتفاقیه
۵۲	۲-۷-۳- عروۀ الوثقی
۵۲	۲-۷-۴- قانون
۵۲	۲-۷-۵- حبل المتین
۵۳	۲-۷-۶- پرورش
فصل سوم: روابط خارجی ایران در دوره ناصری	
۵۵	۳-۱- کلیات
۵۶	۳-۲- دلایل حضور بیگانگان در ایرانِ دوره قاجار
۶۴	۳-۳- نقش روس از نظر سیاسی و اقتصادی در ایران دوره ی ناصری
۶۶	۳-۴- نقش سیاسی و اقتصادی انگلستان در دوره ناصرالدین قاجار
۶۹	۳-۵-۱- امتیاز رویتر
۷۳	۳-۵-۲- عهدنامه پاریس (ایران و انگلیس)
۷۷	۳-۵-۳- جنبش تنباکو

فصل چهارم: علمای شیعه و میزان تأثیرگذاری آنان در حکومت ناصری

- ۴-۱- کلیات ۸۰
- ۴-۲- خاستگاه قدرت روحانیت شیعه ۸۰
- ۴-۳- مناسبات روحانیت و دولت در ایران معاصر ۸۲
- ۴-۴- عوامل تأثیرگذاری نهاد قدرت روحانیت در افکار عمومی ۸۳
- ۴-۴-۱- ایدئولوژی مکتب ۸۳
- ۴-۴-۲- داشتن سازمان و تشکیلات ۸۴
- ۴-۴-۳- نهاد مرجعیت ۸۴
- ۴-۴-۴- استقلال مالی ۸۶
- ۴-۴-۵- شخصیت کاریزماتیک مراجع ۸۶
- ۴-۴-۶- مردمی بودن ۸۷
- ۴-۵- بسترشناسی آراء و افکار علمای شیعه قبل از حکومت قاجار ۸۷
- ۴-۶- بررسی جایگاه روحانیت شیعه از اوائل صفوی تا اوائل دوره ی ناصری ۹۳
- ۴-۷- علما و روحانیون غیرسیاسی حکومت ناصری ۱۰۲
- ۴-۷-۱- شیخ مرتضی انصاری (متوفی ۱۲۸۱ ق) ۱۰۴
- ۴-۷-۲- میرزا ابوالحسن جلوه ۱۰۶
- ۴-۸- بررسی آراء و افکار سیاسی علمای شیعه در واگذاری امتیاز اقتصادی ۱۰۸
- ۴-۸-۱- بررسی آراء و افکار سیاسی ملاعلی کنی ۱۰۹
- ۴-۸-۲- بررسی آراء و افکار سیاسی میرزای شیرازی ۱۱۲
- ۴-۸-۳- تأثیر سید جمال اسدآبادی در بیداری جهان اسلام ۱۲۰
- نتیجه گیری ۱۲۷

فهرست منابع ۱۳۰

ضمائم ۱۳۶

چکیده

علمای شیعه از دوران قبل از ناصرالدین شاه به عنوان تنها ملجاء و پناهگاه توده مردم ایران به حساب می آمدند و بر اساس شرایط خاص سیاسی و اجتماعی قدرت آنها دارای فراز نشیب های فراوانی بوده است. اما با حکومت طولانی مئت ناصرالدین شاه، که تحقیقاً نیم قرن (۵۰ سال) به طول انجامید علمای شیعه، نه تنها در بین مردم به مسائل شرعی و عرفی می پرداختند و برای حفظ استقلال ایران در مقابل اجانب بخصوص دول انگلستان و روسیه و بیداری مردم و مقابله با استبداد ناصری تلاش های فراوانی نمودند. استعمار از یک طرف و استبداد از طرفی دیگر برای تضعیف و از بین بردن علمای شیعه کوشش های فراوانی نمودند. لیکن بر اساس قدرت علما در بین مردم، استقلال مالی و اعتماد و اطمینان مردم نسبت به علمای شیعه و آزاد اندیشی آنان و سایر عوامل باعث شد که نه تنها بر قدرت علمای شیعه خللی وارد نشود بلکه در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه بر قدرت علمای شیعه افزوده شد. که این میزان از قدرت روحانیت را در رخداد های مهمی مثل امتیاز رویترو قیام تنباکو، قتل ناصرالدین شاه و انقلاب مشروطه می توان دید. بیشتر تلاش علمای شیعه دوره ناصری در ابتدا متوجه دولت استعمار می شدند و سپس قدرت استبداد را زیر سوال می بردند. مهم ترین تلاش علمای شیعه دوره ناصری را در مبارزه با این دو مقوله، می توان در اهداف زیر جستجو کرد:

۱- جلوگیری از ظلم و ستم خاندان قاجار بر مردم فقیر آن دوره

۲- مبارزه با استعمارگران و تقویت فرهنگ شیعه، در مقابل فرهنگ بیگانگان

واژگان کلیدی: آرا، افکار، علمای شیعه، ناصرالدین شاه

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱- مقدمه

از میانه سده دهم به بعد، با تشکیل دولت صفوی و رسمیت یافتن شیعه دوازده امامی، دوران تاریخی تازه‌ای در ایران آغاز شد. هجرت علمای جبل عامل به ایران و همکاری با صفویه باعث شد که سازمان دینی روحانیت شیعی، به دلیل جایگاه والای روحانیت شیعی در جامعه ایران، برای اولین بار به صورت نیمه رسمی در ایران شکل بگیرد. حکام صفویه نیز با درک جایگاه و نفوذ علمای شیعی در جامعه، سعی در برقراری همکاری جهت حفظ مشروعیت حکومت خود داشتند. با فروپاشی صفویه، این مناسبات به هم ریخت. در دوران حمله افغان‌ها به ایران و فرمان‌روایی نادرشاه، نامنی و بی‌ثباتی و بی‌توجهی به شأن و منزلت علما، دوره فترت را شکل داد که در پی آن، علما به عتبات مهاجرت کردند. با تشکیل سلسله قاجار، روند جدیدی در سازمان دینی علمای شیعی ایجاد شد که با ایجاد نظم و امنیت نسبی، محیط برای نقش‌آفرینی دوباره علما فراهم شد. در این دوران، علما همانند دوره صفوی به نظریه‌پردازی مشغول نبودند، ولی برای دفع بحران‌هایی هم‌چون بابیت، بهائیت و تصوف با حکومت همکاری می‌کردند. بررسی سهل‌انگارانه تاریخ ایران در روزگار قدرتمداری قاجاریان ممکن است به سادگی کاوشگر تاریخ را دچار اشتباه فاحش کند و موجب شود که جوینده تاریخ چنین گمان کند که جامعه ایران عهد قاجار جامعه‌ای بسته، ایستا و عقب مانده به شمار می‌آید که از سیر قهقرایی رو به تزایدی نیز برخوردار بوده است. البته با توجه به شکست‌های فاحش ایران در عرصه دیپلماسی، کشته شدن بزرگانی چون قائم مقام فراهانی و امیرکبیر، رواج گسترده خرافه پرستی و انواع و اقسام روش‌های رمالی و طالع بینی و فال‌گیری، رخ نمودن قحطی‌های فراوان و شایع گشتن افزون بیماری‌های مسری و ده‌ها دلیل مشابه دیگر به یک جستجوگر عرصه تاریخ این اجازه را می‌دهد تا در تحلیل خویش جامعه ایران آن عهد را جامعه‌های راکد و ایستا قلمداد کند. با این وجود، بازبینی دقیق و واکاوی نقادانه منابع تاریخی دوران قاجاری اثبات مینماید که ایران آن عصر تا بدان حد که به طور عام پنداشته می‌شود نیز ثابت، بدون تغییر، بی‌تحول و دور از دگرگونی نبوده است. شاید حتی بتوان تحولات رخ داده در روزگار قاجار، ایران قاجاری را واجد پویایی خاص نموده بود درست دانست.

۱-۲- بیان مسئله

آنچه روشن است، از مهمترین جریان‌هایی که در عصر قاجارها خاصه دوره سلطنت ۵۰ ساله ناصری به وجود آمد فکر تغییر و اندیشه نوین مبتنی بر اصلاحات سیاسی توسط علمای شیعه این دوره بود. درحقیقت، آنچه موجب پدیدار گشتن این جریان شد بروز شرایط خاص بود که لزوم بازسازی و اصلاح را می‌طلبید. عواملی چون تماس با غرب، تاثیر حضور استعمار، انسجام اجتماعی در قالب شکل‌گیری طبقات نوین، اشاعه فکر نو و درخواست

استمرار تغییرات، مسافرت رجال و دانشجویان به فرنگ و انتقال مشاهدات به هموطنان، ورود پدیده های جدید تکنیکی، فنی، فرهنگی (تلگراف، روزنامه، مدرسه و...)، به خصوص طرح آرای اندیشمندان و خردورزان اروپایی در مورد آزادی، برابری، سوسیالیسم، قانون مدنی و مشروطیت سبب شد تا موجی از داخل و خارج نظام قاجار برای انجام تغییرات گسترده به پا خیزد. چنین به نظر میآید که بروز این شرایط خاص که به تعبیری میتوان آن را با مفهوم مدرنیسم و ورود مدرنیته به ایران یکسان پنداشت سببی بر آن شد تا برخی علمای شیعه مانند سیدجمال الدین اسدآبادی پی ببرند که جامعه شان چه میزان عقب مانده میباشد و در جوامع دیگر چه تغییر و تحولاتی رخ داده است و در نتیجه رویای اصلاح و خیال تحول را در سر بپرورانند براساس آنچه از تاریخ نوشتههای روزگار قاجار بر میآید علمای شیعه کسانی بودند که ندای اسلام خواهی و حفظ استقلال را با صدای بلند در ایران سردادند.

فعالیت علمای شیعه را از ابتدای سلسله قاجار تا انتهای عمر ناصرالدین شاه به دو دوره متفاوت می توان تقسیم کرد :

۱ - دوره اول : دوران شروع دخالت علما در سیاست و کار حکومت است. این دوران از اول قاجار شروع می شود و تا آخر سلطنت فتحعلی شاه ادامه می باید. مشخصه این دوره، تکمیل و توسعه مبانی فقه امروزی شیعه اثنی عشری، پیدا شدن مراجع تقلید درجه یک و ازدیاد نفوذ علمای دین و دخالت آنان در کار سیاست و امور دولت است. این دوره با انقلاب کبیر در فرانسه، جدا شدن دین از دولت و سیاست، ظهور ناپلئون و شروع تمدن جدید در اروپا مقارن است .

۲ - دومین دوره : دوران کوشش متجددین برای آوردن تمدن جدید اروپا به ایران است .

این دوره از ابتدای سلطنت طولانی ناصرالدین شاه شروع می شود و با شروع مشروطه در زمان مظفرالدین شاه پایان می باید. مشخصه این دوره، عبارت است از: شروع نفوذ تمدن اروپایی در ایران و تقسیم علمای به دو گروه: یک گروه موافق تمدن جدید (علمای تجدید طلب) و گروه دیگر علمایی که مخالف تقلید از تمدن جدید بودند (علمای محافظه کار یا بنیادگرا).

ناصرالدین شاه به تقلید ظواهر تمدن اروپایی علاقه داشت، ولی بپذیرش زیربنای آن تمدن (دموکراسی، آزادی عقیده، دانش و صنعت و تکنولوژی جدید) مخالف بود و در نتیجه کشور ایران از مسابقه ترقی و پیشرفت غرب عقب ماند. اما نفوذ سیاستهای اروپایی به ایران، در این دوره توسعه یافت . مشخصه این

دوره دادن «امتیازات مختلف به اروپاییان» است که منجر به مخالفت علما و صدور فتوای «تحریم تنباکو» شد و شاه و حکومت ناچار به لغو این امتیاز و پرداخت خسارت فراوان شدند.

این تحقیق به دنبال یافتن جواب این پرسش‌ها است: آیا علمای شیعه در دوره ناصری در تحولات سیاسی و بالا بردن خرد سیاسی جامعه تاثیر گزار بودند؟ آیا آرا و افکار سیاسی علمای شیعه دوره ناصری متاثر از سیاست‌های شیعه پروری دوره صفویه بوده است؟ آیا قدرت سیاسی و کاریزماتیک علمای شیعه دوره ناصری در تمام ارکان حکومت ناصرالدین شاه تاثیر گذاشته است؟

۱-۳- هدف تحقیق

بررسی تاثیر علمای شیعه در دوره ی ناصری و نقش علما در بالا بردن خرد سیاسی مردم ایران این دوره و همچنین بررسی قدرت سیاسی علمای شیعه در دوره ی ناصری و شرایط سیاسی اجتماعی ایران دوره ی ناصری و نقش بیگانگان مورد مطالعه و ارزیابی قرار گرفته است.

۱-۴- روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش، کتابخانه ای، توصیفی و تحلیلی می باشد.

۱-۵- سوال های تحقیق

۱- آیا علمای شیعه در دوره ی ناصری در تحولات سیاسی و بالا بردن خرد سیاسی جامعه تاثیرگذار بودند؟

۲- آیا قدرت سیاسی علمای شیعه دوره ی ناصری در تمام ارکان حکومت ناصرالدین شاه تاثیر گذاشته است؟

۱-۶- فرضیات تحقیق

۱- به نظر می رسد تاثیر علمای شیعه در دوره ی ناصری در بیداری مردم و افکار عمومی جامعه ایران قابل توجه باشد.

۲- به نظر می‌رسد قدرت سیاسی و کاریز ماتیک علمای شیعه در دوره ی ناصری در تمام ارکان حکومت ناصرالدین شاه قاجار تاثیر گذاشته باشد.

۱-۷- پیشینه موضوع تحقیق

عنوان: روابط ایران و انگلیس در دوره ناصری

نویسنده: حبیب الله سعیدی نیا - پایان نامه کارشناسی ارشد - استاد راهنما: دکتر بهمن امامی _ دانشگاه آزاد واحد اصفهان

محقق در این تحقیق آورده است: عهدنامه پاریس ضربه شدیدی بر پیکر استقلال سیاسی و اقتصادی ایران وارد ساخت و محدودیت اراضی ایران را افزایش داد. انگلیس با زبردستی ویژه ای در چنین موقعیتی از بی لیاقتی سرداران ایران و جاه طلبی کسانی مانند میرزا آقا خان نوری و به ویژه جهان ناشناسی و بی کفایتی ناصرالدین شاه به خوبی استفاده کرد و به هدف سیاسی خود که همان جدا نمودن افغانستان از ایران و بستن دروازه هند بر روی دولت روسیه بود، رسید و دروازه تجارت خارجی ایران در خلیج فارس را نیز به دست گرفت. ایران در واقع به صورت کشور نیمه مستعمره ای درآمد و قدرت های خارجی به بیشترین اهداف سیاسی و اقتصادی خود دست یافتند و امتیازهای کلانی را صاحب شدند.

ناصرالدین شاه برای ایجاد نیروی سوم، حتی متوجه آلمان نیز شد و با خرید دو کشتی در سال ۱۸۸۵ / ۱۳۰۲ ق. به نام های پرسپولیس و شوش، رویای ایجاد و تامین نیروی دریایی را در سر پروراند، اما این دو کشتی در عمل کارآیی سودمندی در خلیج فارس و رود کارون نداشته و بی استفاده رها شدند. همچنین روسیه و انگلیس به شدت با نفوذ آلمان به مخالفت برخاستند و ناصرالدین شاه هم به ناچار عقب نشست. انگلیس پس از آن که شورشیان هند را شکست داد و آتش انقلاب آنان را خاموش ساخت، همه حقوق کمپانی هند شرقی انگلیس را صاحب شد و آن کشور پهناور به طور رسمی ضمیمه امپراتوری انگلیس گردید. از این پس دولت انگلیس قدرت زیادی به دست آورد و توانست با تسلط بر ایران و هند، منافع زیادی به دست آورد و روز به روز بر نفوذ خود در ایران بیفزاید.

عنوان: فعالیت های اقتصادی انگلیسی ها در ایران در دوران حکومت ناصرالدین شاه

نویسنده: محمدرضا فهیمی-پایان نامه کارشناسی ارشد- استاد راهنما: دکتر حسین علی آشنا_دانشگاه پیام نورمرکز مشهد

فعالیت های اقتصادی سرمایه داران و بازرگانان انگلیسی سبب افزایش نفوذ انگلیس در ایران بود. سرمایه گذاران انگلیسی بیشترین فعالیت خود را در امور تجاری، بانکی و ارتباطی متمرکز نمودند و با سرمایه گذاری در صنایع نفت جنوب، در یک رشته صنعتی سودآور مشارکت کردند. تاجران انگلیسی تا نیمه دوم سده سیزدهم هجری گرایش چندانی به معامله تجاری با ایران نداشتند و روابط تجاری ایران با بریتانیا بیشتر از راه کمپانی هند شرقی انجام می گرفت که از راه بنادر خلیج فارس کالاهای هندی را با کالاهای ایرانی داد و ستد می کرد. کالاهای انگلیسی به پیروی از شبکه های ارتباطی آن دوره از راه استانبول و طرابوزان وارد بازار تبریز می شد. تبریز در واقع از نیمه سده سیزدهم پایگاه عملیات تجاری بازرگانان انگلیسی شد. در زمان ناصرالدین شاه شرکت های مختلف انگلیسی در ایران فعالیت داشتند. شرکت انگلیسی میلز که در لندن استقرار داشت، سفارشی برای فروش یک صد هزار قبضه تفنگ از دولت ایران دریافت نمود و بر آن بود تا در اصفهان و شیراز نیز شعبه هایی تاسیس نماید تا بتواند با تجار روس در ایران رقابت کند. بزرگ ترین تجارت خانه ای که در تبریز در نیمه دوم سده سیزدهم فعالیت داشت، شرکت رالی و آنجلاستوبود که زیر حمایت بریتانیا قرار داشت و به وسیله پنج برادر تاجر پیشه یونانی تبار تأسیس شده بود. این تجارت خانه به وارد کردن قماش منچستر و صدور ابریشم گیلان می پرداخت، تا آن که پس از بروز واقعه بیماری کرم ابریشم در سال ۱۲۸۸ق. / ۱۸۷۱ به کار خود پایان داد.

۱-۸- بررسی منابع تحقیق

نگارنده ی این سطور به لحاظ ضرورت و اهمیت موضوع با کمک گرفتن از کتابهایی که به طور پراکنده راجع به افکار و آراء سیاسی علمای شیعه دوره ی ناصری مطالبی را عنوان کرده اند اطلاعاتی را به دست آورده تا تحقیق مستقلی انجام شده باشد.

منابع مورد استفاده در این پایان نامه را ابتدا به دو دسته اصلی تقسیم می‌نمائیم.

الف: منابع داخلی ب: منابع خارجی

منابع داخلی:

☑ منابع عمومی

- از جمله کتابهایی که به طور کلی در مورد ایران دوره ی قاجاریه مطالبی ارائه کرده اند از این قرارند:
- ۱- روضه الصفا مشهور به روضه الصفا ناصر ی که ذیل دوره کتاب روضه الصفا تألیف میرخواند و جلد دهم آن شامل وقایع مربوط به دوره صفویه و افشاریه و قاجاریه است و به وسیله ی رضا قلیخان هدایت تألیف شده و حاوی وقایع دوره ی قاجاریه تا سال ۱۲۷۳ هـ. ق می باشد.
 - ۲- ناسخ التواریخ، تألیف میرزا محمدتقی لسان الملک به اهتمام جهانگیر قائم مقامی. تاریخ قاجاریه در سه جلد شامل مشروح وقایع دوره ی قاجاریه تا سال ۱۲۷۳ ق.
 - ۳- منتظم ناصری: تألیف محمد حسنخان ضیع الدوله (که پس از مرگ پدر خود، حاجی علیخان مقدم مراغه فراشباشی، قاتل امیر کبیر لقب او را که اعتمادالسلطنه بود گرفت) وقایع تاریخی از سال ۱۹۱۴ تا سال ۱۳۰۰ ق.
 - ۴- خاطرات سیاسی میرزا علیخان امین الدوله، به کوشش حافظ فرمانفرمائیان، حاوی نکات بسیار جالب از وقایع و حوادث و خصوصیات دوران ناصرالدین شاه است که به صورت خاطرات منتسب به امین الدوله، بازیگر مشهور عرصه ی سیاست در عصر ناصرالدین شاه و رقیب سرسخت میرزاعلی اصغرخان امین السلطان، تدوین گردیده و کتابی است انتقادی و با ارزش.
 - ۵- «تاریخ ایران در دوره ی سلطنت قاجار» تألیف علی اصغر شمیم، این کتاب از جمله کتابهایی می باشد که از ابتدای قاجار تا انتهای حکومت احمدشاه قاجار و بیشتر شرایط سیاسی و اجتماعی دوره ی قاجاریه را مورد بررسی قرار می دهد.
 - ۶- منابع مشروطیت: از جمله کتابهایی که نسبت به علمای شیعه دوره ی قاجاریه بخصوص مربوط به موضوع پایان نامه این پژوهشگر بررسی آراء و افکار سیاسی علمای شیعه دوره ی ناصری، مطالب بسیار مفید و ارزنده ای دارند، منابع مربوط به حوادث مشروطه می باشد که در ذیل می توان این منابع را نام برد.
 - «تاریخ مشروطه ایران» تألیف احمد کسروی، هرچند کسروی نسبت به علمای شیعه دید چندان مثبتی ندارد ولی در جریان مشروطه و قبل از آن مطالبی را می توان در مورد این موضوع پیدا کرد.

۷- «تاریخ انقلاب مشروطیت ایران» مهدی ملک زاده. هرچند موضوع اصلی این کتاب حوادث انقلاب مشروطه می باشد ولی چون منشأ و زمین انقلاب مشروطه را در حکومت دوره ی ناصری باید جستجو کرد لذا در این کتاب ابتدا مطالبی مربوط به این موضوع ارائه می دهد.

۸- «تاریخ بیداری ایرانیان» ناظم الاسلام کرمانی. از جمله عوامل بیداری ایرانیان سید جمال الدین اسدآبادی می باشد و برای بررسی یا زندگی نامه این شخص و حوادث مربوط به این دوران را می توان در این کتاب بررسی نمود.

☑ منابع اقتصادی

از جمله منابعی که می توان در زمینه اقتصادی به مطالبی دست یافت به شرح ذیل می باشد. نباید از این نکته غافل شد که امتیاز رویترو و امتیاز تالبوت یک امتیاز اقتصادی می باشد که علماء در آن نقش اساسی را ایفا نمودند.

چهار تألیف عمده در دست است که اقتصاد دوره ی قاجار را مورد بحث قرار داده است.

۱- کتاب «گنج شایگان» تألیف سید محمدعلی جمالزاده، به اوضاع اقتصادی دوره قاجار پرداخته و درباره ی واردات، صادرات، اصلاحات و... اطلاعاتی عرضه کرده است. در این اثر به تناسب مطالبی هم در مورد اقتصاد تنباکو و کشت و برداشت آن در نواحی مختلف ایران آمده است.

۲- «کتاب اقتصادی ایران» جمع آوری و تألیف چارلز عیسوی از جمله تألیفات مشابه و کامل درباره ی اوضاع اقتصادی ایران در دوره ی قاجار است.

۳- «افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده ی دوران قاجار» تألیف فریدون آدمیت و هُما ناطق، مطالب ارزنده ای راجع به سیاست و اقتصاد دوره قاجار دارد.

۴- کتاب «موانع تاریخی رشد سرمایداری در ایران دوره ی قاجاریه» تألیف احمد اشرف، نیز مطالب بسیار مفید و جامعی در مورد اقتصاد ایران این دوره دارد.

☑ منابعی که در مورد علمای دوره ی قاجاریه اطلاعاتی را ارائه می دهند.

۵- «نقش علما در سیاست از مشروطه تا انقراض قاجاریه» محسن بهشتی سرشت

۶- «تشیع و مشروطیت در ایران» عبدالهادی حائری

۷- «نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت» حامد الگار

۸- «نهضت روحانیون ایران» اثر علی دوانی که نقش روحانیت را در ایران بررسی کرده است.

۹- «در آسمان معرفت» تألیف حسن زاده آملی